

Společnost naší doby

ACADEMIA

Miloslav Petrusek
Jan Balon

SPOLEČNOST NAŠÍ DOBY

*Populární sociologie
(ne)populárních problémů*

průhledy

Autoři děkují prof. dr. Jaroslavu Pánkovi, DrSc.,
za iniciativu a trvalou morální podporu, bez nichž by práce nevznikla.

Společnost naší doby

*Populární sociologie
(ne)populárních problémů*

Miloslav Petrušek
Jan Balon

ACADEMIA
Praha 2013

Běžíme bez starosti k propasti, když jsme dali něco před sebe, abychom ji neviděli.

Blaise Pascal, Myšlenky (1973)

Úvodní poznámka: Co je to „diagnóza doby“?

Byli jsme postaveni před zajímavý a náročný úkol: napsat srozumitelnou a aktuální úvahu o tom, jakým směrem se pohybuje naše společnost, k jaké budoucnosti směřuje. Je sice známo, že zakladatel sociologie Auguste Comte dal této rodící se vědě na sklonku 30. let 19. století do vínku heslo *savoir pour prévoir pour pouvoir*, což volně přeloženo znamená, že máme usilovat o poznání, abychom mohli předvídat (jako je tomu v exaktních vědách) a na základě těchto předpovědí pak ovládat přírodu a proměňovat společnost k lepšímu. Tento poněkud naivní (ale ve své době nijak výjimečný) sen Comtův se nikdy nenaplnil. Všechny prognózy, ať už budované na jakýchkoliv základech, tedy na spekulacích, mystických zřeních nebo matematických výpočtech a extrapolacích vývojových trendů, se totiž – pokud jde o společnost – nikdy nesplnily. Připusťme ovšem, že některá varování byla neprávem oslyšena a důsledky tohoto nezájmu byly pro lidstvo (nebo jeho část) namnoze katastrofální. S tímto vědomím jsme se rozhodli zvolit poněkud jiný žánr, jemuž se nepřilíší pěkně říká *Zeitdiagnosen*, tedy „diagnóza doby“.

Tento žánr je ve společenskovědní literatuře častý, má bohatou tradici historickou a má své významné autory. Jde ovšem spíše o žánr „literární“ než striktně vědecký – „dobové diagnózy“ se sice opírají o data, fakta a zkušenosti, ale většinou se nevyjadřují běžným vědeckým jazykem, neboť chtějí oslovit co nejvíce lidí a upozornit je na problémy doby, v níž žijí. Je v podstatě lidské přirozenosti, že se takové diagnózy pohybují mezi pólem optimistického vidění budoucího ráje („společenského pokroku“) a pólem vidiny apokalyptické zkázy. Žijeme v době, která má sklon k tomu, že lidé sice žijí většinou „optimisticky“, ale myslí spíše „apokalypticky“.

Dramatický dialog mezi pesimismem a optimismem, rozumem a iracionalitou charakterizuje celou sociální teorii 20. století. Pro nejvýznamnější teoretiky tohoto století je však příznačná snaha najít nějakou míru zprostředkování mezi těmito póly.

Jeffrey C. Alexander, *Mezi pokrokem a apokalypsou. V: Fin de siècle sociální teorie, 1995*

Nebudeme se vracet k chiliastickým a millenaristickým vizím vzdálené minulosti ani k renesančním utopím. Připomeneme jen několik autorů a titulů z doby nedávné, aby bylo zřejmé, nakolik je zvolený žánr aktuální a snad i nakolik se nám podaří naplnit jeho pravidla. V roce 1934 píše z Ruska vyhnaný Nikolaj Berd'jajev knihu *Osud člověka v současném světě*, v níž konstatuje, že „je banální mluvit o tom, že žijeme v epoše krize“ – ostatně žijeme v ní podle řady autorů dodnes. Berd'jajev ale již v té době vidí hlavní ohrožení v komunismu a fašismu (v oblasti politiky), ve „vstupu mas na dějinnou scénu“ (v oblasti sociální), v transformaci kapitalismu v parazitní systém produkuje nezaměstnanost a sociální napětí (v oblasti ekonomické) a v dramaticky zvýznamněné roli techniky. Po kataklysmatech války píší svou „diagnózu doby“ Alfred von Martin, Hans Freyer a Eduard Heinemann, ostatně Dahrendorfova kniha *Demokracie v Německu* patří k těmžž žánru. Poté se počet textů tohoto typu zmožuje snad geometrickou řadou. Někteří spojují naše aktuální problémy s „globálním kapitalismem“ (Noreena Hertzová v *Plřživém kapitalismu*), jiní zdůrazňují roli patologické spotřeby (Benjamin R. Barber v knize *Jak trh degraduje děti, infantilizuje dospělé a pohlcuje občana*), z radikálně konzervativních pozic uvažuje o „zániku západu“ Patrick J. Buchanan, který hlavní nebezpečí vidí v nekontrolované migraci a „odkřesťanštění“ euroatlantické civilizace, francouzský sociolog André Glucksmann v knize *Dostojevskij na Manhattanu* spojuje řadu našich problémů s terorismem a jeho sociálními a politickými kořeny, diagnózy doby vydávají ale i biskupské konference a papežové v encyklikách. V Rusku Sergej Volkov vydal knížku *Soumrak lidstva*, který je mu avizován tzv. *mpenizací*, což je zkratka pro materialismus, primitivismus, egoismus a nemorálnost (či abnormalitu). Mezi umírněné apokalyptiky patří také John Gray a někteří sociologové k „diagnostikům doby“ řadí i Jürgena Habermase a Ulricha Becka s jeho *Rizikovou společností*. Stěží lze říci, že zaostáváme – Václav Bělohorský přece napsal *Společnost nevolnosti*, spisovatel Ivan Klíma nám radí *Jak přežit blahobyť* a Jan Keller v řadě knih a studií upozorňuje na řadu velmi problémových jevů a procesů v naší společnosti, ekologických a socioekonomických.

Naší ambicí přitom však není rozmnožit „diagnózu doby“ o výrazně originální přístup, spíše nám jde o jakousi „systematiku“ sociologického vědění o tom, „kde jsme a kam směřujeme“. V tomto smyslu jde o „populární příručku sociologie“, ačkoliv se snažíme neopakovat učebnicový text (Jandourek, Keller, Novotná, Petrusek, Kubátová aj.). Mnohé však bude čtenář v naší knize, již s ohledem na její rozsah, nutně a jistě právem postrádat (rozbor korupce, extremismu a davového chování v ulicích a na stadionech, proměny identity, úvahy o „genderu“ atd.).

Ačkoliv se v nejvyšší možné míře vyhýbáme „profesionálnímu žargonu“, občas je nutné se k některým termínům uchýlit: neomlouváme se za to, i jiné vědy zcela samozřejmě pracují s *vlastní terminologií*. Problém sociálních věd však spočívá v tom, že v jistém smyslu jsme všichni sociology i psychology: abychom mohli v sociálních

světě žít, musíme mu alespoň v elementární míře rozumět. Toto běžné vědomí (*common sense* neboli zdravý rozum) nám umožňuje chápat chování jiných lidí, rozumět jejich gestům, výrazům obličeje, jazyku, intonaci hlasu, rovněž i symbolům a značkám, jimiž se hemží naše města, ale i tiskovým a televizním zprávám, tedy mediálnímu světu. Na základě tohoto porozumění se „naš svět“ („žitý“, „každodenní“ či „prožívaný“) stává nejen srozumitelným, nýbrž i předvídatelným: *jistá míra předvídatelnosti* je součástí našeho vědění o světě, avšak je to předvídaní samozřejmě omezené místem, časem, naší sociální zkušeností a individuálním během našich životů.¹

¹ Tato kniha vznikla v rámci řešení VZ FSV UK MSM 0021620841.

Část I. Vize lidského světa

Diagnóza doby v časech modernity

Lze ovšem s plnou odpovědností říci, že žádná dlouhodobá předpověď vývoje společnosti (ne-li dokonce lidstva) se nikdy nesplnila. A přitom by lidé neobyčejně rádi poodhrnuli závěs, který dělí naši současnost od naší budoucnosti – a to nejen proto, že jsou od přírody zvědaví. Kdybychom totiž znali budoucnost, po níž půjdou cesty naší společnosti, mohli bychom si nejen účinněji a bezpečněji zařídit naši vlastní budoucnost, ale především bychom se dokázali vyhnout bludným stezkám a zejména svodům rozmanitých sociálních mytologií a ideologií.

Pokusy nahlédnout do budoucnosti měly obvykle tři základní podoby: podobu katastrofické vize obvykle „konce civilizace“, podobu optimistického slibu „ráje na zemi“, pro jehož dosažení není žádná oběť marná, a konečně podobu racionální, klidné a věčné rezignace na možnost dlouhodobé předpovědi budoucích věcí lidských a spokojené uvažování o tom, o čem se v podstatě seriózně uvažovat dá.

Na sklonku 19. století se objevila knížka, která měla mimořádný úspěch, s příznačným názvem *Degenerate*, a která „diagnostikovala“ konec 19. století jako století úpadku: jestliže se „kultivované vrstvy“ nezbaví zátěže všeho toho degenerovaného umění, odpornej a odpudivé literatury (jakou psali Ibsen, Zola, ale i moralista Tolstoj), nemravných tiskovin, zcestné filosofie a skeptické vědy, mravního relativismu a útěku od mravních závazků, není cesty zpět. Dojde k „zániku západu“, píše autor. Ten smutný konec evropské civilizaci předpověděl tehdy (1894) židovský filosof Max Nordau a do důsledků je dovedl německý sociální filosof Oswald Spengler v proslulé knize *Zánik Západu* z roku 1918. Lidské dějiny si však se svými herci dovedou ošklivě zahrávat – ideu „zvrhělého umění“ (impresionismu, expresionismu, kubismu atd.) přejal od židovského autora Nordaua antisemita Hitler a uspořádal proslulou výstavu „entartete Kunst“, kterou, jak je doloženo, vidělo nejvíce lidí na světě.

Kromě generální vize mravního a estetického úpadku evropského lidstva se objevila ještě jedna idiosynkratická představa, která prochází celým 20. stoletím. V roce 1912 ruský spisovatel Dmitrij Merežkovskij varuje před „příchodem cháma“, tupce a špinavce, který ovládne společnost, jež se vzdala své tradiční náboženské víry: nastane žádná teokracie ani demokracie, to, co nám hrozí, je démonokracie, neboť masa, dav, to je vtělený ďábel. A ruská revoluce bude buď revolucí náboženskou, nebo bude dílem rozběsněné masy, která nezná hranic ... mýlil se snad Merežkovskij příliš? Nikoliv – až na to, že na sklonku života se sám zapletl s nacistickým ďáblem, jemuž uvěřil jako oné síle, která vyžene ďábla bolševismu z posvátné matičky Rusi. Na

sklonku 20. let minulého století opakuje ideu o „vpádu mas“ v daleko slavnějším spise Ortega y Gasset, který varuje před tupou masou, která kamkoliv vkročí, tam navždy zůstane a která svůj vkus a soud etický, estetický i politický vnutí všem ostatním v hlubokém přesvědčení o své pravdě. A ještě později tutéž ideu rozvine Hannah Arendtová, která varuje před atomizovaným člověkem, opuštěným a osamoceným, který se přimkne k vůdci a k davu. Karl Mannheim napsal:

Hodnota diagnóz nespočívá ve schopnosti předvídat, ale ve vysvětlení základních tezí a v důkazu aktuálnosti analyzovaných faktorů, jež určují chod událostí. Základní změny, jež určují naši dobu, lze vposledku vysvětlit tím, že žijeme v masové společnosti. Manipulace masami se ale nemůže uskutečňovat jinak než za použití řady vynálezů a zdokonalení v oblasti ekonomické, politické a sociální technologie.

Karl Mannheim, *Diagnóza naší doby: nástin válečných časů z pera sociologa*, 1943

Inu, literatura, sociologie či politická věda si ve svém předvídání nevedly špatně, ale jednak jejich předpovědím téměř nikdo nevěřil, jednak nešlo o předpovědi „exaktní“, které neměly zejména pro intelektuály prostě žádoucí formální eleganci.

Dvacáté století nedávalo lidstvu – alespoň na první pohled – příliš mnoho nadějí, proto také pesimistické předpovědi byly přirozeně časté, i když jim v opozici stály nejméně dva velké sliby budoucího ráje – nacionálně socialistický v Německu a bolševický v Rusku. Ačkoliv se oba přísliby sobě navzájem v mnohém podobaly, v jedné věci se podstatně lišily. Zatímco nacionálně socialistický mýtus spočíval v bezmezném víře ve Vůdce, jehož rozhodnutí a následné činy řídí „Prozřetelnost“, komunistická ideologie si zakládala na tom, že uskutečňuje dějinnou zákonitost, „historickou nutnost“ – dějiny nemohou prostě jít jinou cestou než k beztržní společnosti lidí spolupracujících, šťastných a svobodných. Druhý mýtus byl nebezpečnější tím, že odkazoval k tradici vědeckého racionalismu, z něhož vyrostlo osvícenství a celé 19. století: Marx byl přesvědčen, že objevil „železný zákon dějinného vývoje“, zákon „historické nutnosti“, v čemž se příliš nelišil od řady svých současníků, kteří se sice domnívali totéž, avšak cesty k rajské budoucnosti viděli poněkud jinak než jako cestu třídního boje.

Idea pokroku, ostatně vůbec ne samozřejmá, byla ideou, která se přenesla dvěma stoletími (od konce 18. století do počátku století našeho) a zčásti překryla pesimistické vize těch, kteří varovali před neblahými cestami evropské (a poté americké) civilizace. Paradoxem minulého století bylo ovšem to, že idea pokroku se proměnila v *mýtus pokroku*, že racionální argumentace byla nahrazena slepou vírou „pravověr-

ných“ (Eric Hoffer). Idea pokroku a šťastné budoucnosti je svůdná a tomuto svodu podlehly tisíce a statisíce lidí – a jejich cesta „zpět“ byla nesmírně bolestná, byla-li vůbec možná. Teprve po pádu nacionálního socialismu a zejména po revolucích či převratech roku 1989 se stalo jednoznačně jasným, že naivní víra v pokrok je cesta do slepé uličky, v níž je nejen tma tmoucí, ale i velmi nebezpečno – pro člověka, jeho svobodu, pro ekonomiku, pro všechny složité ustavené politické struktury, tradici a občanskou společnost.

Lidé musí být silně nespokojeni, nikoliv však trpící, aby se vrhli do uskutečňování rozsáhlých změn. Musí mít pocit, že díky silné doktríně, neomylnému vůdci nebo nějaké nové metodě mají přístup k neodolatelné moci, současně však přehnanou představu o možnostech a výhledech budoucnosti ... Víra ve svatou věc je do značné míry náhradou za ztracenou víru v sebe. Čím méně je člověk oprávněn hlásat svou vlastní dokonalost, tím ochotněji hlásá dokonalost svého národa, náboženství, rasy nebo jiné svaté věci.

Eric Hoffer, *Pravověrný: Úvaha o podstatě masových hnutí, 1951 (slovensky 2009)*

Nicméně co je platné retrospektivně posuzovat hodnotu předpovědí a vizí budoucnosti, když mnozí jejich autoři sami se chovali zhola neracionálně a dnes nám málo pochopitelně. Pomineme, kolik intelektuálů „naletělo“ známým manipulativním praktikám sovětského režimu a dalo se oslnit skvělými úspěchy industrializace a kolektivizace (jichž bylo dosaženo za nelidských podmínek a v podmínkách neuvěřitelného teozoru), ačkoliv francouzský současník Tocquevillův Astolphe de Custine již v roce 1843 při své cestě Ruskem prohlédl tyto starobylé praktiky „potěmkinových vesnic“. A šlo o osobnosti nemalé – počínaje Shawem a konče Feuchtwangerem, snad jen Picasso, ač člen KSF od roku 1944, přesně pochopil, že „Stalin je velmi nedobry, ba špatny člověk“ (1949). Aféra Heideggerovy koketérie s nacismem, kterou nelze bagatelizovat jako „epizodu“, je dostatečně známa. Ale co Theodor Adorno, později autor analytické práce o psychologických kořenech autoritářského myšlení, který ještě v roce 1934 napsal pozitivní kritiku na sborový opus nacisty Schiracha, co Thomas Mann, jemuž se „odžidovštění justice“ nejevilo jako „konec konců žádná neštěstí“ a který ve studii *Bratr Hitler* z roku 1938 sice přiznává, že Hitler „ztělesňuje katastrofu“, ale „jestliže je génius jednotou šílenství a rozvahy, pak je to opravdu génius“? Nebo dokonce Karl Mannheim, ač informovaný Žid, na otázku, co si myslí o Hitlerovi, ještě v roce 1934 říká – We like him ..., protože je to „vážně smýšlející, upřímný člověk“.

Neplatí-li tedy ani elementární vztah mezi předpovědí a následným konsekventním chováním jedince, jak by mohlo platit cokoliv podstatného v oblasti „kolektivního chování“? Nadto – jsou-li téměř všechny sociální a politologické prognózy v nejlepším případě pravděpodobné, v horším navýsost pochybné?

Ačkoliv nikdo nedokázal předpovědět nejen „čas pádu“, ale ani obecně poměrně rychlou nezbytnost konce komunistických režimů, ihned po ustavení postkomunistických systémů se objevily dvě slavné prognózy budoucího vývoje, které dokládají, jak sociální vědci na jedné straně umějí hluboce přemýšlet o stavu světa, ale současně se hluboce mýlit v jeho perspektivách. Americký politolog a sociolog Francis Fukuyama spojil pád komunistických režimů s představou „konce dějin“ a měl přitom na mysli skutečnost, že „dnes všechny rozvinuté země mají již buď stabilizované liberálně demokratické instituce, nebo se snaží je ustavit, a v hospodářském ohledu se většina obrací k trhu a orientuje se na podíl na globální kapitalistické dělbě práce“. Tento pohyb, tento „stav světa“ je oním „koncem dějin“, protože lidstvo se už nebude dělit podle ideologií a státy a národy se nebudou sdružovat proti sobě ve jménu protichůdných politických a ekonomických cílů, protože „dospělo ke konečnému bodu vývoje lidské ideologie, čehož výsledkem je právě přijetí západní liberální demokracie jako konečné formy politického zřízení“. Tato idylická vize světa narazila nejen na neúprosnou realitu lokálních konfliktů a zejména neochoty značné části světa přijmout liberální hodnoty jako „konec dějin“, ale také na ideový odpor, který nejlépe vyjádřila slavná kniha Samuela Huntingtona (1993) *Střet civilizací*, která – přes všechnu diskutabilnost – otevřela svým způsobem klasický bolavý problém vztahu „křesťanské“ a „islámské“ civilizace. Dějiny jakoby dávaly za pravdu Huntingtonově skepsi před Fukuyamovou euforií a nadšením. Jednoduše řečeno – dějiny nekončí, začíná nepochybně nová epocha, ale nevíme jaká. Všechny pokusy zformulovat přesvědčivou a věrohodnou vizi budoucího světa zklamaly. Ostatně ani Fukuyama sám, když poněkud zmírnil svou progresivistickou euforii, musel konstatovat:

Historický vývoj v politické a ekonomické oblasti je progresivní, ubírá se jasným směrem a na konci dvacátého století dospěl k liberální demokracii jakožto jediné životaschopné alternativě pro technicky vyspělou společnost. V oblasti sociální a morální je však cyklický – v průběhu života několika generací je společenský řád tu na vzestupu, tu na sestupu. Nic nezaručuje, že se bude vracet do vzestupné fáze tohoto cyklu.

Francis Fukuyama, *Velký rozvrat: Lidská přirozenost a rekonstrukce společenského řádu*, 1999, česky 2006

A tak zůstala skeptická, nicméně asi jediná možná idea, která nás nejen na základě dějinné zkušenosti, nýbrž i rozumovými argumenty přesvědčuje, že nic takového jako univerzální zákony dějinného vývoje neexistuje, že není nic takového jako „dějinná nutnost“, což je zjištění sice neradostné, ale logické. Pak ovšem dlouhodobé předvídaní vývoje člověčenstva, ba ani jednotlivých společností, prostě není možné. Na první pohled se zdá, že vědy, které nedovedou předvídat budoucí vývoj, jsou jaksi neplnohodnotné, „měkké“. Toto zdání je založeno na pravděpodobně mylném předpokladu, že vědy, které se zabývají člověkem žijícím ve společenství a lidskými společnostmi (sociologie, politická věda, zčásti ekonomie, historie, antropologie) se mohou stát vědami v plném smyslu jen tehdy, když budou zbudovány podle modelu přírodních věd. Přírodní vědy totiž většinou dokáží formulovat zákonitosti a na jejich základě předvídat budoucí děje („pomáhají sjednocovat vědu, pomáhají vysvětlovat a předvídat události“, píše K. Popper) – vědy, které toho nejsou schopny, vlastně vědami nejsou.

Tato kritika je stará jako sociální vědy samy, ale kdykoliv se kterákoliv sociální věda snažila konstruovat sebe samu jako „vědu přírodní“ (*more geometrico*), skončilo to katastrofou nebo posměchem ze strany přírodovědců. Setrvejme tedy na moudré představě, že dějiny nemají předem daný směr, že se neřídí zjistitelnými zákony a že tedy – „nemají smysl“. Na druhé straně existují specifické sociologické zákony velmi obecné, které nejsou bez významu. Například všude tam, kde jsou veřejná diskuse a svoboda myšlení a vyjadřování dostatečně chráněny fungujícími právními normami a kde existuje všeobecné právo kritiky jakéhokoliv názoru, jde o společnost, která je prokazatelně efektivnější a dynamičtější než ta, v níž tyto podmínky respektovány nejsou. Je to málo? Zajisté nikoliv, domyslíme-li, kolik dalších podmínek musí být splněno, aby tento elementární „zákon efektivity“ mohl být naplněn a kolik lidského úsilí stojí dosažení takového stavu a jeho udržení – nikoliv jako utopického ideálu, jako snu, jako mýtu, nýbrž jako každodenní reality.

Tak proč nedovedeme předvídat budoucnost?

Nebudeme argumentovat tím nejlacinějším způsobem, že totiž společnost je nejsložitější systém, který na této planetě existuje a funguje (což je asi pravda), protože přírodovědci přece dokázali najít klíč i k velmi složitým systémům anorganickým i živočišným a sama jejich složitost je neodrazovala od hledání cest za jejich poznáním. Je totiž možné uvést několik velmi specifických procesů, které sociální vědy znají, a které dosti jednoznačně ukazují, proč předvídaní přesné a dlouhodobé není ve spo-

lečenských vědách „exaktně“ možné, proč je přibližné a proč se někdy dokonce v realitě promění ve svůj opak.

Neznalost zákonů dějinného vývoje

Společenské vědy nedovedou formulovat soubor univerzálně platných zákonů, jimiž se řídí základní sociální procesy. Od samotného počátku o to samozřejmě usilovaly, avšak s výsledky velmi omezenými. Přirozeně nesmíme směřovat univerzálně platné zákony, které umožňují přesné či vysoce pravděpodobnostní předvídaní, s kauzalitou, s příčinnou souvislostí jevů: příčiny řady (snad dokonce většiny) sociálních jevů dokážeme popsat, většinou ovšem až *ex post*, tedy poté, co se staly.

Působení „intervenujících činitelů“ a lidská svoboda

Sociální svět je lidský svět a lidé jsou nadáni „svobodnou vůlí“, možnost se rozhodovat, „projektovat svůj život“, i když toto rozhodování není ani zdaleka svévolné a vždycky něčím vnějším omezené. Lidé se rozhodují sice svobodně, ale v určitých sociálních podmínkách, které jen zčásti závisejí na nich – rozhodují se v určitém sociálním systému, v určitém věku, podmíněni svou „genderovou“ příslušností, vzděláním, majetkem, sociální a třídní příslušností atd. I tak sféra svobodného rozhodování zůstává velká a nepředvídatelná. Jedním z nedoceňovaných intervenujících činitelů je samozřejmě role velkých osobností, které svým rozhodováním ovlivňují chod sociálních procesů pravděpodobně více, než jsou sociální vědy ochotny připustit. Celé 20. století bylo formováno – ostatně podobně jako jiná staletí, ovšem s jinými aktéry a procesy – mimo jiné významnými ideologiemi, jejichž vliv se původně nedal předpovědět (bolševismus se původně jevil jako jakási nevýznamná sektářská víra, podobně nacionální socialismus), významnými osobnostmi (z nichž mnohé s postupujícím časem upadají v zapomenutí), ale i významnými chybnými politickými nebo vojenskými rozhodnutími. Intervence nepředvídatelných činitelů však působí i v oblastech, kde sociální vědy dokáží předvídat poměrně přesně – například v ekonomii nebo sociální demografii. Proslulý „černý pátek“ na newyorské burze nedokázal předpovědět nikdo (podobně jako naši současnou „ekonomickou krizi“), stejně tak jako nedokážeme (vždy přesně) předpovědět epidemie a tedy růst úmrtnosti, který změní naše demografické předpovědi.

V dějinách všude panuje svoboda i svévole, logika i iracionálnost. Je zřejmé, že dějiny jsou naplněny svobodou, že duch v nich trvale vykonává stále nové a nové zázraky. Duchovním zázrakem přece bylo to, že maličké, rozdrobené řecké státy mohly odolávat gigantické perské armádě; zázrakem bylo i to, že z malého římského agrár-

ního společenství se stalo nejmohutnější impérium na zemi; zázrak spočíval i ve vítězství oslabeného Říma nad Kartágem; zázrakem bylo i to, že Lutherovo učení, jehož si Řím nevšiml, se mohlo rozšířit a tak dalekosáhle působit na vývoj Evropy.

Otmar Spann, *Filosofie dějin* (1932)

Nepředvídané a nepředvídatelné vědecké, technické a technologické objevy a vynálezy

Popper kdysi napsal, že kdybychom uměli předpovědět určitý vědecký nebo technický objev, pak bychom jej nepředvídali, nýbrž prostě udělali. Do běhu sociálního vývoje zcela neočekávaně vstupují vědecké objevy a technické vynálezy, které „mění tvář doby“, mění sociální chování lidí, jejich vzájemné vztahy, zvyšují průměrný věk dožití, vylučují některé kdysi smrtelné choroby a epidemie, také však umožňují „efektivnější válčení“ a nejen kontrolu porodnosti, zkrátka zvyšují kontrolu nad individuálními životy lidí, a tím omezují jejich svobodu a možnosti samostatného rozhodování. V roce 1967 vydal proslulý americký futurolog (z lat. futurum – budoucnost) Herman Kahn knihu *Rok 2000*, v níž se pokusil na základě dosavadních vývojových trendů a temp vývoje předpovědět, jak bude vypadat – zejména v oblasti vědecko-technické – společnost v mileniárním roce 2000. Dnes se doslova podivujeme, kolik předpovědí se nesplnilo a retrospektivně se futurologie tedy jeví jako věštění z křišťálové koule. Kolik se naopak objevilo vynálezů a objevů, o nichž Kahnova skupina neměla tušení? Roli „robotů a automatizace“ převzala miniaturizace a objevování umělé inteligence. Do našeho společenského života (ale i sociálních věd) se nebezpečně vplížil kyborg, kombinace robota, člověka a umělé inteligence. Kdo dokázal předpovědět mobilní telefon, který proměnil naše životy v průběhu necelého desetiletí? V roce 1967 provedl chirurg Barnard první transplantaci srdce, dnes kardiologové dokáží opravdové zázraky při operacích na otevřeném srdci a transplantace srdce se provádějí ve všech renomovanějších nemocnicích s vysokou úspěšností. Herman Kahn ovšem kromě řady mylných prognóz velice vážně uvažoval o tom, jak sestavit stupňovitý seznam příznaků, jež by vrcholily světovým konfliktem – naštěstí nemusel být nikdy použit. Jeho slavná kniha *Přemýšlení o nemyslitelném* z roku 1962 vyšla dokonce česky (1966).

Nezamýšlené důsledky lidských činností

Toto zjištění má paradoxně vlastně povahu „zákonitosti“, neboť víme, že naprostá většina lidských skupinových činností i mnohé individuální vyvolávají vedlejší efekty, které nebyly předpokládány ani předvídány, a pokud byly, většinou nepřesně a mylně. O zákonitost se nejedná prostě proto, že víme, že lidské činnosti „vedlejší efekty“

(francouzský sociolog Raymond Boudon mluví o „převrácených efektech“) vyvolají, ale nevíme ani jaké, ani v jakém rozsahu. Příkladem je fenomenální úspěch Fordovy automobilky: Ford chtěl pomoci nového vynálezu zkrátit Američanům vzdálenosti v jejich rozlehlé zemi, zrychlit komunikaci a učinit ji příjemnější. Soudobá automobilizovaná společnost ovšem kromě toho, že automobil používá k původnímu účelu, současně produkuje obrovské množství škodlivin, vynucuje si stavbu dálnic, „betonuje krajinu“ atd., z čehož nic v původním Fordově projektu zajisté nebylo. Je to naše „cesta zpět do prvohor“ (Jan Keller). Nejslavnějším příkladem „nezamýšleného efektu“ je Mertonova myšlenka (1936) o tzv. sebesplňujících předpovědích: jednou zformulovaná předpověď o stavu lidských věcí se stává součástí sociální skutečnosti a může ji neočekávaným způsobem ovlivnit. Rozšíříme-li, praví slavná teze, informaci, že určitá banka není solventní, pak bez ohledu na její skutečný stav možným efektem bude to, že lidé začnou masově vybírat své vklady a přivedou banku skutečně ke zhroutilí. Podobně lze zformulovat i tezi o „sebelikvidujících předpovědích“. Tomuto procesu se někdy říká synergický efekt lidského rozhodování a jednání: individuální rozhodnutí a následné jednání se slévají v jeden proud a společně zesilují výsledný efekt.

Neočekávané důsledky zlepšující se sociální situace

Sociální vědy někdy dospívají ke zjištění, že jsou jakoby v rozporu s představami „zdravého rozumu“, v němž je přece kumulována dlouhodobá lidská zkušenost a jež se proto zdají nezvratné. Je jistě v souladu s takovým postojem běžného vědomí, že sociální revoluce, rebelie, výbuchy a vzpoury vznikají tehdy, když se sociální (ekonomická a politická, popřípadě i zákonodárná) situace podstatně a viditelně zhoršuje. Při studiu francouzské revoluce jeden z nejbystřejších duchů 19. století Alexis de Tocqueville zformuloval tezi, že revoluce nepropuká tehdy, když se lidu vede nejhůře. Daleko častěji dochází k tomu, že lid snáší nejtěžší zákony, aniž si stěžuje a jakoby je ani necítí, a násilně je svrhne až tehdy, kdy se jejich váha zmírní. Režim, dodává Tocqueville, který revoluce zničí, je téměř vždy lepší než ten, který mu předcházela, a zkušenost učí, že nejnebezpečnější moment pro každou vládu je obvykle ten, kdy se začne reformovat.

Když v roce 1776 (tedy 13 let před revolucí) stanovil jeden výnos státní rady náhrady za škody pro rolníky, jimž králova zvěř pustošila pole v blízkosti úřadu nejvyššího lovcího, a navrhl jednoduché a bezpečné prostředky, jak je získat, král sám vypracoval důvodovou zprávu. Turgot nám vypravuje, že tento dobrý a nešťastný panovník mu ji vrátil vlastnoručně napsanou a řekl – vidíte, že i já pracuji.

Alexis de Tocqueville, *Starý režim a revoluce, 1836*